

نخستین سند ادبی ارتباط آذربایجان و شاهنامه فردوسی بزرگ گرد آورنده: ویشتاسپ ع

قطران تبریزی، نخستین سخن‌سرای آذربایجانی است که اشعار وی به دست ما رسیده و از این روی، دیوانش اولین و کهن‌ترین سند ادبی مربوط به آذربایجان محسوب می‌شود که می‌تواند از جنبه‌های گوناگون مورد پژوهش قرار بگیرد. تلمیحات و اشارات متعدد دیوان قطران بخوبی نشان می‌دهد که این شاعر با «فرهنگ شاهنامگی» کاملاً آشنا بوده و به استناد برخی دلایل و قراین می‌توان تقریباً مطمئن بود که وی در این باره غیر از منابع دیگر، از شاهنامه فردوسی نیز بهره گرفته و به احتمال بسیار اثر فردوسی در دو دهه آغازین عمرش (حدوداً تا ۴۲۰ ه.ق) به دست وی رسیده است اما این که چگونه در این فاصله زمانی کوتاه و در دوره ای که سیاست شاهنامه ستیزی در خراسان رایج بوده، دست نویسی از شاهنامه مسافت دور خراسان تا آذربایجان را درنور دیده و به تبریز رسیده است، موضوعی است که تنها با حدس و احتمال می‌توان در آن باره سخن گفت. در این یادداشت، ضمن توجه به نشانه‌های دسترس قطران به شاهنامه، تلمیحات شاهنامه‌ای قطران و احتمالات مربوط به چگونگی انتقال نسخه‌ای از شاهنامه به آذربایجان، کاربردهای احترام‌آمیز و معتدل شخصیتهای شاهنامه‌ای در مدایح این شاعر و دلایل آن نیز طرح و بررسی و در مجموع، چند و چون ارتباط نخستین سند ادبی آذربایجان با حماسه ملی ایران نشان داده شده است.

کلید واژه: شاهنامه، دیوان قطران، آذربایجان، فرهنگ شاهنامگی، شخصیت‌های شاهنامه‌ای.

کهن‌ترین اشاره‌ای که تا امروز درباره رواج شعر پارسی در آذربایجان به دست آمده، این خبر تاریخ طبری از محمد بن بعیث است که: «حدثني... انه انشدني بالمراغه جماعه من اشياخها اشعاراً لابن البعيث بالفارسيه و يذكرون ادبه و شجاعته و له اخبار و احاديث» (الطبري: ۱۷۰ و ۱۷۱) بر همین بنیاد برخی از پژوهشگران، «محمد بن بعیث» را نخستین پارسی‌سرای آذربایجان دانسته‌اند که نمونه‌ای از اشعار او باقی‌مانده است (□ کسروی ۱۳۷۷: ۱۳۶، فقیه ۱۳۴۶: ۲۰۸، انصاف پور ۱۳۷۷: ۱۵۲) البته مشروط بدین که مراد از «الفارسیه» در تاریخ طبری همان پارسی دری باشد (□ مرزآبادی ۱۳۵۳: ۲۳۶-۲۴۶) نه زبان متداول در آذربایجان آن روزگار یعنی آذری (□ نخجوانی ۱۳۷۱: ۲۵ و ۲۶) یا به تعبیر دکتر ریاحی، فهلوی (□ ریاحی ۱۳۶۷: ۱۹۱۹)، به دلیل همین اشاره کوتاه و نیز نبودن اثری از محمد بن بعیث، در نزد شماری از صاحب‌نظران، قطران تبریزی قدیم‌ترین شاعری است که در آذربایجان به زبان پارسی دری شعر سروده (□ فروزانفر ۱۳۶۹: ۴۹۴، صفا ۱۳۷۳: ۴۲۳، زرین کوب ۱۳۷۴: ۱۰۷ و ۱۰۸) و خود نیز در بیتهای - اگر از نوع مبالغات و خودستایی‌های شاعرانه نباشد - به این موضوع اشاره کرده است. (۱) قطران زاده شادی آباد تبریز بوده (۲) و از آن جایی که دیوان اشعار وی، خوشبختانه از گزند حوادث هزارساله در امان مانده و به دست ما رسیده است، نخستین و کهن‌ترین «سند و متن ادبی» مربوط به آذربایجان در عرصه فرهنگ و ادب ایران محسوب می‌شود که می‌تواند از جنبه‌های گوناگون مورد بررسی قرار بگیرد.

جستار در چند و چون ارتباط نخستین سند ادبی آذربایجان با شاهنامه (۳) - که یکی از پرتأثیرترین آثار در متون نظم و نثر پس از خود است - موضوع قابل توجه‌ی است چرا که به یاری دیوان قطران، در نهایت، کهن‌ترین و اولین نشانه‌های تأثیر حماسه ملی ایران بر فضای فکری - ادبی این ناحیه آشکار می‌شود و شایسته است که در باب دیگر اقالیم جغرافیایی ایران غیر از خراسان، مانند: شیراز و اصفهان و ... نیز بررسی شود که نخستین سند / متن ادبی مرتبط با فردوسی و شاهنامه اثر کدام شاعر یا نویسنده و کمی‌ت و کیفی‌ت اثرپذیری آن چگونه است.

درباره موضوع توجه مستقیم و دسترس قطران به شاهنامه فردوسی، پرسشها و موانعی است که نخست باید بدانها پرداخت، از جمله این که قطران، احتمالاً در اوایل دهه نخست سال (۴۰۰ ه.ق) به دنیا آمده و از بیست و چندسالگی (حدود ۴۲۰-۴۳۰ ه.ق) شعرسرایی و به اصطلاح زندگانی ادبی خویش را آغاز کرده است (□ کسروی ۱۳۵۶: ۴۹۴) از سوی دیگر تدوین دوم شاهنامه در سال (۴۰۰) یا چند سال بعد به پایان رسیده است، لذا با توجه به این فاصله زمانی اندک میان پایان شاهنامه و آغاز شاعری قطران و نیز بعد مکانی خراسان و آذربایجان و شرایط دشوار و زمان گیر استنساخ متون - آن هم به حجم و تفصیل شاهنامه - و انتقال آن‌ها در آن روزگار آیا می‌توان پذیرفت که دست‌نویسی از شاهنامه به دست قطران رسیده باشد؟ این نکته هنگامی پیچیده‌تر و تأمل برانگیزتر می‌شود که به دو موضوع دیگر نیز توجه شود، نخست این که محققانی - شاید به همان دلایل پیش گفته - معتقدند که اثر فردوسی تا مدتها پس از نظم،

معروف نبوده است برای نمونه شادروان استاد مینوی نوشته‌اند: «یقین نمی‌توان داشت که تا حدود ۴۳۰، شاهنامه فردوسی آن قدر مشهور شده باشد که شعری دیگر به وقایع آن و اشخاص آن اشاره نمایند.» (مینوی ۱۳۷۲: ۱۳۵ و ۱۳۶) و دکتر محمود امجد سلار هم بر این نظرند که: «شاهنامه تا اواخر قرن پنجم گویا تنها بر ادبای طوس یا کسانی که در حدود طوس زندگی می‌کرده‌اند شناخته بوده است تازه آن هم شاید معروفیتی محدود و منحصر به اهل سخنی که به داستان‌های حماسی ارادت داشته‌اند مانند اسدی توسی» (امجد سلار ۱۳۸۱ الف: ۲۱۶ و نیز: امیدسلار ۱۳۸۱ ب: ۱۹۶) ثانیاً پس از مقبول نیفتادن اثر فردوسی در دربار محمود غزنوی، تا تقریباً دو قرن، ستیز با شاهنامه و سیاست خاموشی و تغافل عمدی - مصلحتی درباره آن در درگاه فرمان‌روایان زیر نفوذ خلافت بغداد و حتی بیشتر متون ادبی و تاریخی آن دو سده، رایج بوده (ریاحی ۱۳۷۲: ۶۵-۷۰، ریاحی ۱۳۷۵: ۱۶۰-۱۶۸) و بدیهی است که در این اوضاع، کتابت و توزیع شاهنامه - حداقل در دربارها و از سوی ارباب قدرت که بیشترین امکانات چنین کارهایی در آن روزگار در دست آنها بوده است - سخت کم‌اقبال و طبعاً در اختیار داشتن نسخه‌ای از آن دشوار بوده است، بویژه در آن برهه‌ای که به احتمال بسیار قطران با شاهنامه آشنا شده است (حدوداً تا ۴۲۰) سلطان محمود و سپس مسعود بر سر کار بوده‌اند و در نتیجه این مخالفت و سکوت با شدت بیشتری ادامه داشته است. (۴) بر این اساس، پژوهشگران، راه یافتن شاهنامه به آذربایجان و دسترس قطران بدان را سزاوار توجه و تحقیق دانسته (سجادی ۱۳۵۷: ۶۴، نوریان ۱۳۷۱: ۱۳۲) و حتی بعضی، امکان بسیار اندک توجه قطران به شاهنامه فردوسی و احتمال بهره‌گیری او از منابع دیگر را مطرح کرده‌اند (محبوب: ۲۳۳، شمیسا ۱۳۷۸: ۱۵) اما با این همه در دیوان قطران قراین تقریباً انکارناپذیری وجود دارد که ثابت می‌کند وی با شاهنامه فردوسی آشنا بوده است، مهمترین دلیل دو بیتی است که در قصیده ستایش «امیر ابوالحسن و امیر ابوالفضل» آمده است:

همیشه همی گفت پور رستم آن سهراب
 که من پسر بوم و رستم پدر باشد
 چو سوی ایران آورد لشکر توران
 دگر چه باشد دیهیم دار در کیهان (قطران ۱۳۶۲: ۲۸۵)

که بیت دوم دقیقاً برگرفته از این بیت فردوسی در داستان رستم و سهراب است:

چو رستم پدر باشد و من پسر
 نباید به گیتی یکی تا جور (فردوسی ۱۳۶۹: ۱۲۴/۱۲۷)

با توجه به این که قطران پیش از سال ۴۳۰ هـ.ق (بین ۴۲۰ تا ۴۳۰) در خدمت امیر ابوالحسن لشکری بوده است (فروزانفر ۱۳۶۹: ۴۹۸، صفا ۱۳۷۳: ۴۲۳، زرین کوب ۱۳۷۴: ۱۰۹ و ۱۱۰) می‌توان نتیجه گرفت که قبل از آن سالها و هم چنان که اشاره شد، در بیست سال نخست عمر خویش شاهنامه را در اختیار داشته است. البته درباره استفاده دقیق و آشکار قطران از بیتی در داستان رستم و سهراب دو احتمال را هم باید در نظر داشت، یکی این که شاید فردوسی این داستان را پیش از آغاز نظم شاهنامه (حدود ۳۷۰ هـ.ق) سروده و در این چند ده سال نسخه‌ای از آن به آذربایجان رسیده است و دیگر این که چه بسا روایت رستم و سهراب در تدوین نخست شاهنامه (پایان یافته در ۸۴۳ هـ.ق) بوده و تا پایان تدوین دوم شاهنامه، دست نویسهایی از آن تهیه و توزیع شده بوده است، (ریاحی ۱۳۷۲: ۵۰، فردوسی ۱۳۷۹: ده (مقدمه)) پس لزومی ندارد که این داستان را حتماً مربوط به متن نهایی شاهنامه بدانیم تا آشنایی قطران با آن از نظر زمانی - ومسائل دیگر که گفته شد - پرسش سازو ابهام‌آمیز باشد. قطران در قصیده‌ای، خطاب به ابونصر مملان می‌گوید:

به نام نیک فکندی ز جود بنی انی
 چگونه بنیان کش بیم ز ابر و باران نیست (ص ۴۸)

مرحوم دکتر محبوب (محبوب: ۵۴۴) معتقدند که این بیت به تأثیر از آن سخن‌نامبردار فردوسی است که:

پی افکنم از نظم کاخی بلند
 که از باد و باران نیاید گزند (فردوسی ۱۳۷۳: ۶۷/۱۷۳)

در دو جا از دیوان قطران تلمیحاتی به داستان بیژن و منیژه آمده است (صص ۱۴۸ و ۱۵۰) و چون به نظر بیشتر شاهنامه پژوهان، این داستان از روایاتی است که فردوسی پیش از شروع شاهنامه و براساس منبع مستقلی به نظم درآورده، (برای نمونه صفا ۱۳۶۳: ۱۷۷-۱۷۹، مینوی ۱۳۷۲: ۶۶-۷۰، خالقی مطلق ۱۳۸۱: ۳۹۳، ۴۰۰-۴۰۲) احتمال این که مأخذ مستقیم قطران در این اشارات اثر فردوسی - حال چه نسخه جداگانه داستان همچون نمونه رستم و

سهراب و چه، متن کامل شاهنامه - باشد، بیشتر است و این گمان که شاید قطران نیز بسان شاعران معاصر فردوسی مانند فرخی و ... این تلمیح را از منبعی جز از نظم فردوسی گرفته باشد، سخت ضعیف است زیرا تفصیل داستان بیژن و منیژه خارج از شاهنامه در متون دیگر دیده نمی شود و اگر در آن دوران نیز وجود داشته است - مثلاً در یکی از شاهنامه های منثور یا به صورت دفتری ویژه - برای ادبای حوزه خراسان بیشتر و بهتر در دسترس بوده تا قطران در آذربایجان (۵) چون معمولاً متون نثر در مقایسه با اشعار و منظومه ها، آن هم شاهکارهایی از نوع سروده های فردوسی کمتر دست به دست می شود. افزون بر این موارد، در یکی از اشارات قطران می خوانیم :

همی به فخر بخوانند جنگ بیژن و گیو [بیژن گیو؟] که او میان گرازی بزد به یك خنجر (ص ۱۵۰)

و این با بیتهای از داستان در شاهنامه مطابقت دارد که :

بزد خنجری بر میان بیژنش به دو نیم شد پیل پیکر تنش (فردوسی ۱۳۷۱):
(۱۱۴/۳۱۲)

قطران از فریدون با صفت یا لقب «فرخ» یاد کرده است و از آن جایی که این عنوان برای فریدون، در منابع مقدم بر شاهنامه دیده نمی شود (□ صدیقیان ۱۳۷۵: ۱۹۴) می توان چنین پنداشت که از این منبع در شعر قطران راه یافته است (۶):

چو بر بالای میمون او، به رزم اندر نه دیون او بود فرخ فریدون او عدو ضحاک بد اختر (ص ۱۰۶)

در دیوان قطران، «سرو کاشمر» قبله گاه زردشتیان دانسته شده است:

گر به کاشمر بود قبله چند که سروسهی شاید از من دل نهم جاوید بر سرو روان (ص ۳۴۵)

طبری و مورخان دیگر از این سرو نامی نبرده اند (□ حاکمی ۱۳۷۲: ۶۴۵-۶۵۲) و ظاهراً کهن ترین منبع در این باره پیش از قطران، اشاره دقیقی در هزار و چند بیت بازمانده او در شاهنامه است (۷) (□ معین ۱۳۶۲: ۵۶ و ۵۵) لذا باز می توان گفت که منبع شاعر تبریزی در این جا شاهنامه فردوسی است مگر این که احتمال دهیم «گشتاسپ نامه» دقیقی به طور جداگانه و مثلاً از راه دیوان اشعار دقیقی که قطران در اختیار داشته - و به این موضوع اشاره خواهد شد - به دست او رسیده و وی موضوع سرو کاشمر را از آن جا گرفته است، قطران، مازندران را «جادوستان» خوانده و این تعبیری است که در شاهنامه نیز برای آن منطقه به کار رفته است: (۸)

آن کجا کاووس کرد او نیت جادوستان وان کجا محمود کرد او نیت هندوستان (ص ۲۵۲)

مجموع این قراین - خصوصاً اشاره مربوط به بیت داستان رستم و سهراب - و برخی از تلمیحات قطران به کسان و مضامین شاهنامه ای که در گستره ادب پارسی بسیار اندک استعمال شده اند، تقریباً هر پژوهشگری را مطمئن می کند که این شاعر با شاهنامه فردوسی مانوس بوده و در همان اوان جوانی از آن مایه ها اندوخته است تا سپس در مدایح خویش به کار برد. این که قطران در قصاید مدحی خود، بدون هیچ گونه توضیح و تفصیلی از تلمیحات شاهنامه ای گوناگون بهره می گیرد، نشان می دهد که ممدوحان و شنوندگان اشعارش از این اشارات (اعم از کسان یا داستانهای) آگاهی داشته اند و از این جا می توان نتیجه گرفت که شخصیت ها، مضامین و عناصر حماسی - اساطیری یا اصطلاحاً «فرهنگ شاهنامگی» (۹) - حال چه از راه شاهنامه فردوسی و چه به واسطه شاهنامه ها و مآخذ پیش از آن - در آذربایجان و سرزمینهای مجاور آن (اران و نخجوان و گنجه) که از قلمرو جغرافیایی نقل و تحریر این گونه داستانهای (ادب حماسی) یعنی خراسان، فاصله بسیاری دارد، آشنا و معروف بوده است چنان که در همان زمان زندگی قطران (حدود سال ۴۵۵) ابودلف شیبانی - که قطران بین سالهای ۴۲۰ تا ۴۳۰ او را می ستوده است - و دستور وی، با ذکر نام فردوسی و شاهنامه از اسدی توسی می خواهند که منظومه ای به شیوه کار همشهری خویش بسراید و حاصل این تشویق و حمایت، گرشاسب نامه است (۱۰) که خود این موضوع به تنهایی دامنه نفوذ حماسه ملی ایران و گرایش بدان را در شمال غرب ایران می نمایانند. پس دیوان قطران نه تنها نخستین سند ادبی پیوند آذربایجان و شاهنامه است بلکه

گسترش روایات حماسی - اساطیری ایران در مناطق پیرامونی مانند: گنجه، نخجوان، و اران را نیز - به همان دلیل اطلاع مخاطبان یعنی فرمانروایان این نواحی از آن داستانها - بخوبی باز می‌تاباند. با روی کرد به رواج فرهنگ شاهنامه‌گی در آذربایجان و اطراف آن که به احتمال فراوان غیر از اثر فردوسی، از راه منابع و متون دیگر هم (مانند: شاهنامه‌های منظوم و منثور پیش از فردوسی و...) صورت گرفته بوده است، این گمان که شاید قطران در کنار شاهنامه فردوسی از مأخذ دیگر نیز استفاده کرده باشد، بر خطا نخواهد بود همچنان که خود وی در قصیده‌ای، داستان هفت خان اسفندیار و گشودن رویین دژ را به کتاب «هزار افسان» ارجاع داده است:

هزار ره صفت هفت خوان [خان] و رویین دژ فزون شنیدم و خواندم من از هزار افسان (ص ۳۱۲)

هزار افسان به استناد الفهرست ابن ندیم (□ ابن ندیم ۱۳۸۱: ۵۴۰) و مروج الذهب مسعودی (□ تفضلی ۱۳۷۶: ۲۹۷ و ۲۹۸) نام کتابی بوده است درباره شهریار همسرکش و شهرزاد و در واقع همان متنی است که هسته و ساختار اصلی هزار و یک شب را تشکیل می‌دهد، از این جهت «هزار افسان» مذکور در شعر قطران که شامل داستان هفت خان اسفندیار هم بوده است، هیچ ارتباطی با مجموعه یاد شده ندارد. غیر از الفهرست و مروج الذهب، در مقدمه به تعبیر مرحوم علّامه قزوینی، اوسط شاهنامه - که در بعضی از دست‌نویسهای شاهنامه به دنبال مقدمه شاهنامه ابومنصور آمده است - «هزار افسانه» نام کتاب کاراسی، شاهنامه خوان محمود غزنوی، است: «و کاراسی شاعر که هزار افسانه تصنیف اوست، خدمت او [محمود] کردی و ندیم او بودی.» (ریاحی ۱۳۷۲: ۱۹۴) دکتر ریاحی در این باره نوشته‌اند: «شاید بتوان حدس زد که کاراسی ندیم کتابی به این نام داشته و هنگام تحریر مقدمه هنوز در دست بود، در حالی که در منابع متأخر موجود نام و نشانی از آن نیست.» (همان، ۱۹۰) بر این اساس درباره «هزار افسان» مورد اشاره قطران، چاره‌ای جز طرح چند گمان و احتمال نیست، نخست این که: شاید مراد قطران، همان تصنیف کاراسی - به شرط اعتبار مطلب مقدمه شاهنامه - است که چه بسا به سبب شاهنامه خوان بودن مصنف، روایت هفت خان اسفندیار نیز در آن بوده است. یا این که قطران به ضرورت قافیه و با توجه به این که در بیت بعد، این داستان (هفت خان) را شگفت‌انگیز و باور نکردنی می‌داند (۱۱)، ترکیب «هزار افسان» را خود ساخته - یا به تأثیر از نام کتابی که بنیاد هزار و یک شب است به کار گرفته - تا بر جنبه افسانه‌ای بودن هفت خان اسفندیار بیشتر تأکید کند. احتمال سوم این است که وی این تعبیر را برای شاهنامه فردوسی استعمال کرده است، حال یا از روی اشتباه (□ محجوب: ۲۳۳) یا به منظور دروغین نمودن درونمایه و داستانهایی آن در برابر کارهای واقعی ممدوح و یا به معنای کلی افسانه‌ها و روایات باستانی و پهلوانی بدون در نظر داشتن روابط دقیق واژه‌ها (در ترکیب) یا بار تعریض آمیز و منفی (۱۲). قطران در جای دیگری نیز این ترکیب را در ارتباط با بلبل به کار گرفته است که باز تصریح لازم را ندارد و دقیقاً معلوم نیست که منظور او نام کتابی ویژه است یا معنایی بسان مثلاً:

«نغمه‌های گوناگون و دلفریب»:

سمن لؤلؤ نماینده، سرشک از گل گراینده به باغ اندر سراینده هزار آوا هزار افسان (ص ۳۰۸)

با پذیرش توجه قطران به شاهنامه فردوسی و احتمال بهره‌مندی او از متون حماسی اساطیری دیگر، نکته بسیار مهم و شایان بحث این است که چگونه و از چه راههایی اثر فردوسی و سایر منابع احتمالی در آن مدت زمان تقریباً کوتاه و با دشواریهای نسخه‌نویسی و انتقال آثار، مسافت بسیار دور خراسان تا آذربایجان را در نوردیده و در تبریز به دست قطران رسیده است؟ بر پایه روی داده‌های تاریخی، اصلی‌ترین عامل ارتباط مردم خراسان و آذربایجان در آن روزگار پیروزیهای سلجوقیان و گسترش محدوده فرمان‌روایی آنها از خراسان به عراق و آذربایجان است که پیوندهای فرهنگی - اجتماعی و تأثیر و تأثرات میان مردمان این نواحی را موجب می‌شود (□ بهار ۱۳۷۵: ۶۵ و ۶۶، زرین کوب ۱۳۷۵: ۲۶۶) پیش از این، به دلیل وجود حکومت‌های مستقل کوچک و بزرگ در سرزمین‌های مختلف ایران، ارتباطات محدودتر بوده (□ خلیل شروانی ۱۳۷۵: ۱۸ (مقدمه)) و از هنگام درگذشت مسعود غزنوی (۴۳۲ ه.ق) تا تثبیت رسمی سلجوقیان نیز دوران آشفتگی و فترت در ایران حاکم بوده است اما قطران در همین اوضاع نامنسجم و پیش از آن که سلاجقه قدرت واحدی را ایجاد کنند با شاهنامه فردوسی آشنا شده و این موضوع را نمی‌توان با تبعات پیش روی و استقرار سلسله سلجوقیان مرتبط دانست، بر این اساس و با عنایت بدین که تاریخ آذربایجان از سال (۳۷۰ ه.ق) یعنی زمان تقریبی آغاز سرایش شاهنامه در توس تا سال (۴۲۰ ه.ق) - که محتملاً قطران قبل از آن شاهنامه را در اختیار گرفته است (۳۱) - در تاریکی و ابهام است (□ کسروی ۱۳۷۷: ۱۱۵، ۱۱۶ و ۱۴۴، مادلونگ ۱۳۷۲: ۲۰۵) چاره‌ای جز دست‌یازی به احتمالات نیست، از آن جمله این که: چه بسا در آشفتگی‌های آن سالها و حتی شاید قبل از آن، افرادی از

خراسان به آذربایجان مهاجرت کرده یا گریخته و مثلاً نسخه‌ای از شاهنامه را نیز با خود آورده باشند. در تأیید این موضوع، دست کم یک نمونه در خور اعتماد و توجه موجود است و آن کوچ اسدی توسی است از خراسان به آذربایجان که معمولاً در حدود سال (۷۴۴ ه.ق) تصور می‌شود ولی دکتر خالقی مطلق به سبب نزدیکی بسیار اسدی به وزیر ابودلف در نجوان و سالهای درازی که برای پدید آمدن چنین تقریبی - که شاعر و وزیر بزم خصوصی پادشاه گساری بر پا کنند - لازم است و نیز سکوت نظامی عروضی (چهار مقاله) و عوفی (لباب الالباب) درباره سخنوری مانند اسدی، معتقدند که وی سالها پیش از (۷۴۴ ه.ق) و حتی در آغاز جوانی و قبل از اشتهار، خراسان را برای یافتن ممدوح به سوی آذربایجان و شمال غرب ایران ترک کرده است (□ هرن ۱۳۵۶: سی و نه (یادداشت مترجم) : Khaleghi Motlag)

لذا بعید نیست که او آگاهیها و شاید اسناد میراث ادب حماسی ایران (مانند دست نویسی از شاهنامه) را با خود بدان مناطق برده و در گسترش فرهنگ شاهنامگی موثر بوده باشد به گونه‌ای که چندین سال بعد (۴۵۵ ه.ق) مهتران نجوان، آشکارا از فردوسی و شاهنامه و منظومه‌های پهلوانی سخن می‌گویند. در این بیت قطران که پیشتر هم ذکر شد:

هزار بار صفت هفت خان و رویین دژ
فزون شنیدم و خواندم من از هزار افسان (ص ۳۱۲)

اگر «شنیدم» بر پایه حقیقتی استوار باشد، می‌توان گفت که خواندن داستانهایی پهلوانی و ملی‌ای همان «شاهنامه خوانی» بدان هنگام در آذربایجان و سرزمینهای شمال غرب ایران متداول بوده و ممکن است که یکی از راههای انتقال و نشر شاهنامه و داستانهای و کسان آن در این بخش از ایران همین شاهنامه خوانان بوده باشند. شاهنامه خوانی در معنای عام - و نه صرفاً شاهنامه فردوسی - از همان عصر محمود غزنوی رایج بوده و کاراسی نام یا لقب معروف ترین شاهنامه خوانی است که از آن دوران به ما رسیده و گویا اصطلاح «شهنامه خوان» نخستین بار در ادب پارسی در شعر فرخی آمده است (□ لسان ۱۳۵۷: ۴۱۸-۴۲۰) جالب این که به گفته فردوسی در دیباجه شاهنامه، مدتی متن منثور شاهنامه ابومنصور نیز در جمع خوانده می‌شده است، (۱۴) ناصر خسرو در سفرنامه روایت می‌کند که در سال (۴۳۸ ه.ق) با قطران در تبریز دیدار کرده و قطران: «دیوان منجیک و دیوان دقیقی بیاورد و پیش من بخواند و هر معنی که او را مشکل بود از من بپرسید.» (ناصر خسرو ۱۳۷۳: ۹) این نکته نشان می‌دهد که قطران، پیش از سال (۴۳۸ ه.ق) با دیوان دو تن از شاعران دی‌گر خراسان، دقیقی توسی و منجیک ترمذی، که تقریباً هم روزگار فردوسی بوده‌اند، آشنا و مأتوس بوده است و خود همین موضوع نیز مانند چگونگی رسیدن شاهنامه آذربایجان قابل تأمل است.

مرحوم استاد ملك الشعراي بهار انتقال این دیوانها را نتیجه سرزمین گشاییهای طغرل و آلب ارسلان سلجوقی و ارتباط خراسانیان و آذربایجانیان می‌دانند (□ بهار ۱۳۷۵: ۶۵ و ۶۶) و روان شاد دکتر سجادی هم احتمال داده‌اند این زمان، در فاصله سالهای (۴۲۰ تا ۴۳۰ ه.ق) باشد (□ سجادی ۱۳۵۷: ۷۲) اما مسأله دسترس قطران به دیوان دقیقی و منجیک - و حتی فرخی که به دلیل شباهت سبک قطران به اشعار او، احتمالاً دیوان وی را نیز در دست داشته است - با شاهنامه دو تفاوت مهم دارد، نخست این که دیوان آن شاعران - و به گمان بسیار از آن منجیک که تا امروز باقی نمانده است - در مقایسه با شاهنامه بسیار کم حجم است و طبعاً استنساخ و جابجایی آنها آسانتر بوده، دو دیگر و مهم تر: موضوع مخالفت با شاهنامه و سیاست تغافل و سکوت درباره آن در مقطع زمانی مورد بحث است که کتابت و انتقالش را محدود می‌کرده در صورتی که اشعار منجیک و دقیقی و فرخی چنین منع و محدودیتی نداشته‌اند، از این روی شاید به رغم بی توجهی زمامداران و درباریان و نیز متون رسمی ادبی و تاریخی به شاهنامه، وارثان و حافظان اصلی حماسه ملی ایران یعنی مردم، علاوه بر خواندن و نگه داشتن دست نویسهایی از شاهنامه در خانه، چه بسا در تکثیر و توزیع آن نیز می‌کوشیدند و به پایمردی آنها بوده است که شاهنامه‌ای به تبریز و نزد قطران رسیده است. با وجود همه این گمانها که برخاسته از عدم اشارات روشنگر در منابع مربوط به آن عصر و ابهام‌آمیز بودن تاریخ آذربایجان (از ۳۷۰-۴۲۰ ه.ق) و آگاهیهای بسیار اندک از دو دهه آغازین سرگذشت قطران است، در این که قطران با شاهنامه فردوسی و بطور کلی فرهنگ شاهنامگی، آشنایی دقیق و گسترده‌ای داشته است، بسختی می‌توان تردید کرد که در این جا برای تأیید و آگاهی بیشتر، باز شواهد دیگری از اشارات و تلمیحات او آورده می‌شود:

بیور اسپ:

باغ و بستان را چو روی و رای افریدون کند (ص ۸۲)

ابر تاریک اندر آمد چون روان بیو اسپ

فرجام کار جمشید:

نیک خواهان تو را باد از جهان انجام نوح بدسگالان تو را باد از جهان انجام جم(ص ۲۳۷)

در شاهنامه جمشید پس از صد سال زندگی نهانی، به دست ضحاک گرفتار و با اره دو نیم می شود. (۱۵)
تقسیم کردن فریدون جهان را میان پسران:

همچو افریدون بگیرد ملک عالم سر بسر وانگهی تدبیر ملک خیل فرزندان کند(ص ۸۷)

وفاداری ایرج:

وفای ایرج و فرهنگ سلم و فرّ افریدون زبان زال و سهم سام و دست رستم دستان(ص ۳۲۵)

این ترکیب (وفای ایرج) اشاره دارد به برخورد نیک و فروتنانه ایرج با برادران بدسگال خویش در شاهنامه. (۱۶)
سام، نریمان و گرشاسپ:

سوارشان همه هر یک چو سام بن گرشاسف پیاده شان همه هر یک چو رستم دستان(ص ۳۲۹)

به مردی نیست کم از پور دستان سیاست را بود پور نریمان(ص ۴۸۸)

سپید مویی زال:

زال زر اندر ازل زلزالی شمشیر تو دید در ازل شد خنگسار از هول آن زلزالی ، زال(ص ۴۳۸)

کشواد و گودرز:

گر چه از گودرز و گشوات گهر، یک موی تو بهتر از هفتاد گودرز و ز گشواد آفرید(ص ۶۶)

کشواد پدر گودرز است و نام وی و فرزندش از تلمیحات بسیار نادر در ادب پارسی است.
نوذر:

دوری ز بند و دستان، با رای و هوش دستان با زور پور دستان، با فر و یال نوذر (۴۷۹)

نام این پادشاه نیز در ادب پارسی، سخت اندک آمده است.
توس:

ای میر به جنگ کافران رفتی با میر بسان طوس بن نوذر (ص ۴۸۲)

این نام هم از اشارات کم کاربرد است.
پور پشنگ:

دوستان را از اب بد[ابد؟] پابنده چون پور ملک صاعقه بر دشمنان بارنده چون پور پشنگ (ص ۱۹۶)

ای به هنگام سخا کردن چون پور قباد وی به هنگام سخن گفتن چون پور پشنگ (ص ۲۸۹)

پدر افراسیاب در شاهنامه، پشنگ نام دارد و احتمالاً (پشنگ) در شاهد دوم، صورت مخفف آن است □ رستگار
فسایی(۱۳۷۹: ۲۵۰)

تهمتن:

گر بدیدی تهمتن یک حمله تو روز رزم پیش تو هرگز نبردی نام مردی تهمتن(ص ۳۱۶)

رستم و نبرد مازندران:
نکرد رستم دستان ز بهر کی کاووس

به روز قهر مازندران نبرد چنین(ص ۳۳۸)

رستم و سهراب:
امیر جستان گیتی گشا چو کاووس است

ابوالمعالي رستم مخالفان سهراب(ص ۳۷)

رستم و گنگ:
بدین زودی ظفر کو یافت بر محکم دژی چونین

نه رستم بر گنگ و نه حیدر یافت بر خیبر(ص ۱۲۹)

این اشاره محتملاً ناظر است بر حضور رستم در نبردی که کیخسرو، گنگ دژ را که افراسیاب در آن پناه گرفته است، می‌گشاید. در شاهنامه چند بار از رستم در این جنگ نام رفته است، برای نمونه:

به رستم بفرمود تا همچو کوه
بدانگه کجا رزمشان شد درشت

بیامد به یگ سوی دز با گروه(فردوسی ۱۳۷۳: ۱۲۸۱/۲۵۲)
دو تن رستم آورد از ایشان به مشت (فردوسی ۱۳۷۳: ۱۳۴۰/۲۵۶)

رخش:
نکردی رخس را رستم خطر گر سیر او دیدی
(ص ۳۲۴)

نه مر شبدیز را پرویز و نه شبرنگ را نعمان

آسمان پیمایی کاووس:
نه کاووس از فزون جستن ز چرخ افتاد بر ساحل
صحرا(ص ۳)

نه نمرود از فزون جستن ز ابر افتاد بر

چهره سیاوش:
اگر داد و نشاط و جود چون بهرام دادی تو

به دیدار سیاوشی و فرّ کیقبادی تو (ص ۴۹۹)

زیبایی چهره سیاوش موضوعی است که در شاهنامه بارها آمده است.(۱۷)
پیران:

نپاید با تو بر جایی کس از توران و از ایران

که هم پیران تورانی و هم جاماسب ایرانی (ص ۳۵۹)

گیو:
همه به تیغ چو گیو و به نیزه چون بیژن

هم به حمله چو رستم به حیل چو دستان (ص ۳۴۰)

نام این پهلوان هم بسیار کم در نظم و نثر پس از شاهنامه دیده می‌شود.
بیژن و منیژه:

گر چه از چه کشید بیژن را

رستم از دست تور دختر تور (ص ۱۴۸)

کیخسرو و افراسیاب:
همچون افراسیاب کهن بود و جان بداد

بر شهریار پور سیاوش به نارنو (ص ۴۹۸)

گشتاسب:
ز کفّت زَرّ و سیم ارزان ز تو قارون هنرورزان
(ص ۲۸۳)

فلک بر جان تو لرزان چو گشتاسب بر برزین

اسفندیار رویین تن:
رویین سفندیار نکردی به جنگ رای

گر روز جنگ، تیغ تو دیدی سفندیار (ص ۱۳۶)

اسکندر و قیدافه:

نه دختری به بر تخت ملک چهارآراست

که بر بساطش بوسید گوهر اسکندر (ص ۴۸۰)

شاید این بیت درباره آن بخش از داستان اسکندر در شاهنامه باشد که وی به هیأت قاصدان به درگاه قیدافه، زن - پادشاه اندلس، می رود و:

بر مهتر آمد زمین داد بوس
چنان چون بود مردم چاپلوس (فردوسی ۱۳۷۴: ۷/۵۰۷/۷۹۲)

جالب است که زمین بوسی کهترانه دقیقاً در بیت قطران نیز آمده است. قطران در چيستاني در قالب رباعي به «جنگ هفت خان» اشاره کرده است اما بدرستی معلوم نیست که مراد وی نبرد رستم است یا اسفندیار:

آن بت که بهین لفظ بود دشنامش
آن بد که نموده بنده را با دامش
از حسن لطافت است هفت اندامش
بنمود به جنگ هفت خوان [خان] هم نامش (ص ۵۳۲)

در دیوان قطران يك بار نیز از «جام جم» یاد شده که گویا پس از ترکیب «ساغر جم» در قصیده ای از منجیک ترمذی (۱۸)، کهن ترین منبعی است که به انتساب «جام» به جمشید اشاره کرده و بی گمان مأخذی غیر از شاهنامه فردوسی داشته، چون در شاهنامه «جام» جهان نما از آن کیخسرو است (فردوسی ۱۳۷۱: ۳۴۴/۴۴ و ۵۴۵) و همین نکته بخوبی ثابت می کند که قطران در تلمیحات حماسی - اساطیری خویش از منابع دیگر هم سود جسته است:

ایا به جام جم و سهم سام و زهره زال
ایا به چهر منوچهر و فرّ افریدون (ص ۲۸۰)

قطران، افزون بر نمونه هایی که ذکر شد به این شخصیت ها و مضامین شاهنامه ای نیز تلمیح داشته است: آرش کمانگیر، داستانها و موضوعات دیگر مربوط به اسکندر، بهمن، جاماسپ، جمشید (مضامین گوناگون)، تور، سلم، ضحاک، درفش کاویان، داستان (لقب زال)، چند موضوع دیگر مربوط به فریدون، منوچهر، کیکباد، هوشنگ و بیر بیان (در معنای جانور درنده که در شاهنامه هم به کار رفته است) پریمیادترین شخصیت های شاهنامه ای در دیوان قطران به ترتیب فریدون و اسفندیار است، دو شخصیتی که در شاهنامه جایگاه ویژه ای دارند و نظر به اهمیت خاص آنها در حماسه ملی ایران، احتمالاً جلوه درخشانشان در آثار ادب ایران زیر تأثیر شاهنامه است. فریدون یکی از نمونه های شهریار آرماني و رستم نیز جهان پهلوان بی همال فرهنگ و ادب ایران که نامداری و اعتبارش را مدیون فردوسی است.

قطران شاعری مدیحه سراسر است و در مدایح ادب پارسی غالباً سنت بر این است که شخصیت ها و عناصر شاهنامه ای را برای مقایسه ممدوح با آنها و بیشتر ترجیح وی بر این کسان و عناصر به کار می گیرند و این البته رسمی است که در ستایش سروده های پیش از نظم شاهنامه فردوسی نیز دیده می شود. طبعاً قطران هم در اشعار خویش از این شیوه پیروی کرده اما مواردی که ممدوح را به شخصیت های شاهنامه ای تشبیه کرده بسیار بیشتر از برتری دادنهاي مبالغه آمیز است (شفیعی کدکنی ۱۳۷۸: ۵۴۳ و ۵۴۴، مولایی ۱۳۷۹: ۱۴۵) برای نمونه:

تو چون جمشید دانایی چو افریدون توانایی
به مهر و فال فریدونی و سیاست سام
به دانش همچو بهرامی به مردی همچو زال زر (ص ۱۳۰)
به مهر و چهر منوچهری و جلالت جم (ص ۲۳۲)

و در این بیت طبق باورهای تناسخی، ممدوح «امیر شمس الدین» را خود فریدون می داند:
دهد خواهندگان را هدیه پاسخ
فریدون آمد از کیش تناسخ (ص ۴۵۱)

آن جا هم که ممدوح را بر کسان شاهنامه ای برتری می دهد، ترجیحاتش عموماً معتدل و احترام آمیز است:
رویین سفندیار نکردی به جنگ رای
نه چونین سور افریدون و جم کرد
گر روز جنگ تیغ تو دیدی سفندیار (ص ۱۳۶)
نه چونین سور سام و رستم کرد (ص ۴۴۹)
بر دشمنان ستم بتر از رستم کنی (ص ۵۱۷)

این در حالی است که مدیحه سرایان خراسان مانند شاعران دربار غزنوی و سلجوقی بیشتر جانب ترجیحات چاپلوسانه و گاه خوار داشت شخصیت های شاهنامه ای را گرفته اند که یکی از مهمترین نمونه های آن در همان حدود عصر قطران، قصیده ای است از معزی نیشابوری که به چند بیت آن اشاره می شود:

گفت فردوسی به شهنامه درون چونان که خواست
... من عجب دارم ز فردوسی که تا چندان دروغ
... گرچه او از روستم گفته است بسیاری دروغ

قصه های پرعجایب فتحهای پر عبر
از کجا آورد و بیهوده چرا گفت آن سمر
گفته ما راست است از پادشاه نامور (امیر معزی ۱۳۱۸: ۲۶۸)

شاید یکی از علل اصلی این تفاوت در چگونگی به کارگیری کسان شاهنامه ای، تأثیر شرایط اجتماعی و سیاسی بر سخنوران باشد، در خراسان، محیط آلوده سیاست مخالفت با شاهنامه بوده و اداره امور نیز در دست فرمانروایان ترک نژاد بوده است و شاعران مداح هم که در پی رعایت مصالح، پسندها و دلیستگهای ممدوح در شعر بوده اند، بیشتر به سوی ترجیح و بعضاً تحقیر می گراییده اند، در صورتی که آذربایجان و سرزمینهای پیرامون آن از محدوده جغرافیایی شاهنامه ستیزی بسیار دور بوده و مخاطبان قصاید قطران نیز هم با فرهنگ شاهنامه ای آشنا بوده اند و هم به رغم نژاد انسانی برخی از آنها (۱۹)، در طول سالیان دراز در فضای فرهنگ ایرانی پرورده و بالیده بوده اند و همین، شاید در نوع نگرش آنها به عناصر شکوهمند و سزاوار احترام این فرهنگ و ادب و به تبع آن، اشعار ستاینده گاتشان بی تأثیر نبوده است. درباره ارتباط شرایط فکری محیط زندگی - خصوصاً ممدوحان و درباری که شاعران بدان وابسته است - با شیوه برخورد وی با شخصیت های شاهنامه ای، می توان نمونه های دیگری نیز از زمان زندگی قطران ذکر کرد.

از آن جمله: ازرقی هروی، سخن سرای معاصر قطران چون در بارگاه سلجوقیان بوده، بسان معزی ممدوح را بسیار بیشتر، برتر از کسان حماسی - اساطیری دانسته است (□ مولایی ۱۳۷۹: ۱۴۴) اما مسعود سعد، دیگر شاعر تقریباً هم روزگار قطران، به سبب وابستگی به غزنویان هندوستان - که ظاهراً شاهنامه را با احترام و عنایتی افزونتر از نیاکان خویش می نگرستند (۲۰) - ممدوح را اغلب به پادشاهان و پهلوانان شاهنامه تشبیه کرده و اعتدال را در این زمینه به کار بسته است چون به هر روی: «برداشت و طرز تلقی شاعران از اسطوره ها ... از نظر تاریخی به جو سیاسی و اجتماعی و محیط زندگی ایشان بستگی دارد.» (شفیعی کدکنی ۱۳۷۸: ۲۴۲) نکته مهم دیگر این است که قطران به اشاره خویش از «دهقانان» بوده است:

یکی دهقان بدم شاه شادم شاعر ز نادانی
مرا از شاعری کردن تو گردان دی به دهقانی (ص ۴۰۱)

در این جا اگر «دهقان» را به مفهوم اصطلاحی آن در سده های چهار و پنج هجری بدانیم (□ Tafazzoli) (۲۱) و فرض کنیم که قطران نیز در آذربایجان همچون دهاقین خراسان - که فردوسی نیز از آنان بوده است - با داستانهایی ملی و پهلوانی آشنا و بدانها علاقه مند بوده است، می توان موضوع تأثیر اندیشه و علایق دهقانی وی را در گرایش به شاهنامه فردوسی و استفاده معتدل و محترم از کسان و داستانهایی آن مطرح کرد. در آغاز یکی از دست نویسهای لغت فرس، از زبان اسدی توسی از فرهنگی که قطران تألیف کرده بود، سخن رفته است: «... و قطران شاعر کتابی کرد و آن لغتها بیشتر معروف بودند.» (اسدی توسی ۱۳۶۵: ۴) حاجی خلیفه هم در کشف الظنون از آن با نام «تفاسیر فی لغه الفرس» یاد کرده است (□ فروزانفر ۱۳۶۹: ۴۹۷، صفا ۱۳۷۳: ۴۲۲) در کتابخانه مدرسه سپهسالار تک نسخه ای از یک فرهنگ فارسی موجود است که به قطران نسبت داده شده و کمتر صفحه ای از آن است که در شاهد واژگان، بیتی از فردوسی نیابده باشد، به احتمال قریب به یقین این فرهنگ از قطران تبریزی شاعر نیست و بین سالهای (۵-۷۴۴ هـ.ق) تا (۹۳۳ هـ.ق) تألیف شده است (□ فرهنگ فارسی ۱۳۸۰: ۱۴) اما به استناد انس و آشنایی قطران با شاهنامه، به گمان بسیار در آن فرهنگی که تألیفش به وی نسبت داده شده و تا امروز نشانی از آن به دست نیامده، شواهدی از شاهنامه فردوسی بوده است و این تصور مبتنی بر قیاس و قرینه را نیز می توان سند احتمالی دیگری از ارتباط محیط فرهنگی - ادبی آذربایجان با شاهنامه دانست، با این توضیح که چون قطران به نوشته ناصر خسرو، در شعر دقیقی و منجیک با دشواریهایی روبرو بوده و آنها را از ناصر خسرو پرسیده است، پس می توان حدس زد که شاید در خواندن شاهنامه هم به مشکلاتی از این نوع در برخی واژگان و تعبیرات برخورد کرده است. (۲۲)

یادداشتها:

- (۱) گر مرا در شعرگویان جهان رشك آمدی
 من در شعر دري بر شاعران نگشادمي (قطران ۱۳۶۹: ۴۲۹)
- (۲) خدمت تو هم به شهر اندر کنم بر جای غم
 گرچه ایزد جان من در شادي آباد آفرید (قطران ۱۳۶۲: ۶۶)
- (۳) ارتباط آذربایجان و شاهنامه به دیرسالی داستانهایی اثر فردوسی و منابع آن است و بحث جایگاه آذربایجان در شاهنامه موضوعی است در خور مقاله‌ای مستقل، آن چه در این یادداشت بررسی می‌شود، نخستین متن ادبی به جای مانده از این ناحیه است که از حماسه ملّی ایران تأثیراتی پذیرفته است.
- (۴) این نکته را باید افزود که درمیان شاهنامه پژوهان، دکتر محمود امیدسالار موضوع توطئه سکوت درباره شاهنامه در حوزه ادبی خراسان را نمی‌پذیرند (OmidSalar 1381: p. □)
- (۵) دکتر ریاحی ارتباط تلمیح به این داستان با بهره‌گیری مستقیم شاعر از شاهنامه فردوسی را در بررسی شعر حافظ مطرح کرده‌اند. (ریاحی ۱۳۷۴: ۱۹۳)
- (۶) برای نمونه از شاهنامه:
 درود فریدون فرخ دهم
 سَخُن هر چه پرسى تو پاسخ دهم (فردوسی ۱۳۶۸: ۷۲/۹۳)
- (۷) همه نامداران به فرمان اوی
 سوي سروكشمر نهادند روي
- (۸) پرستشكده گشت از آن سان به پشت
 به روم و به چین و به جادوستان (فردوسی ۱۳۷۵: ۸۲/۸۴ و ۸۳)
- (۹) پدید است نامت به هندوستان
 این تعبیر را نگارنده بطور شفاهی از دکتر شفيعي كدكني شنیده و استفاده کرده است.
- (۱۰) به گزارش اسدی توسی، وزیر ابودلف و برادر وزیر، در مجلس بزمی پس از تعظیم فردوسی و شاهنامه بدو می‌گویند:
 تو هم شهری او را هم پیشه‌ای
 هم اندر سخن چابك اندیشه‌ای
 بدان همره از نامه باستان
 به شعر آرم خرم یکی داستان (اسدی توسی ۱۳۱۷: ۲۰/۱۴ و ۲۱)
- و ابودلف نیز پیام می‌فرستد که:
 اگر زان که فردوسی این را نگفت
 تو باگفته خویش گردانش جفت (همان، ۳۳/۲۱)
- (۱۱) نه عقل کرد باور از شگفتی این
 نه رای دید همی در خور از عجیبی آن (ص ۳۱۲)
- (۱۲) یکی از پژوهشگران معتقد است که قطران داستان رویین دژ را بطور شفاهی شنیده و برای «خالی نبودن عریضه» آن را به هزار افسان (یعنی هزار و یک شب) مستند کرده است (شمیسا ۱۳۷۸: ۱۵)
- (۱۳) این که نگارنده بر آشنایی قطران پیش از سال (۴۲۰ هـ. ق) تأکید می‌کند. بر دو قرینه استوار است، اول: قصیده‌ای که وی در ستایش ابوالحسن لشکری سروده و در بیتی از آن دقیقاً از بیت فردوسی در رستم و سهراب متأثر شده است و چون قطران بین سالهای (۴۲۰ تا ۴۳۰) در دربار او بوده، پس پیش از این ای‌آم شاهنامه را در دست داشته است، دوم این که آغاز شاعری قطران از حدود (۴۲۰) به بعد است و بدیهی است که وی قبل از این تاریخ در مایه‌اندوزی و کسب آگاهی می‌کوشیده است تا سپس با آمادگی کامل در تبریز و سرزمینهای پیرامون آذربایجان در جستجوی ممدوح برآید و آنها را با قصاید مبتنی بر این اندوخته‌ها از جمله به‌کارگیری کسان و داستانهایی شاهنامه‌ای بستاند.
- (۱۴) چُن از دفتر این داستان‌ها بسی
 همی خواند خواننده بر هر کسی (فردوسی ۱۳۶۸: ۱۲۶/۱۳)
- (۱۵) به ارهش سراسر به دو نیم کرد
 جهان را از او پاك پر بیم کرد (فردوسی ۱۳۶۸: ۱۸۶/۵۲)
- (۱۶) مرا با شما نیست جنگ و نبرد
 دلت خود نباید به من رنجه کرد
 زمانه نخواهم از آزارتان
 وُ گر دور ماتم ز دیدارتان
- جز از کهتری نیست آیین من
 مباد آژ و گردنکشی دین من (فردوسی ۱۳۶۸: ۴۹۰/۱۲۰-۴۹۲)
- (۱۷) برای نمونه: ترا پاك یزدان چنان آفرید
 که مهر آورد بر تو هرکت بدید (فردوسی ۱۳۶۹: ۱۴۷/۲۱۳)
- نگویی مرا تا نژاد تو چیست
 که بر چهر تو فرّ چهر پرست (فردوسی ۱۳۶۹: ۲۵۷/۲۲۰)
- (۱۸) من نه خاقانم کز کاسه ف غفور خورم
 من کجا حوصله ساغر جمشید کجا (مدبری ۲۱۹: ۱۳۷۰)
- (۱۹) برای نمونه ابومنصور وهسودان، در اصل از تبار روادیان بود که از مهاجران عرب بودند و نی‌ای آنها، رواد بن مثنی‌الازدی، در دوره خلافت ابو جعفر منصور عباسی به حکومت تبریز رسیده بود، امیر ابودلف نیز به استناد گرشاسب نامه اسدی گویا از نژاد عرب و شی‌بانی بوده است (کسروی ۱۳۷۷: ۱۳۳، ۱۵۲ و ۱۹۲، صفا ۱۳۷۳: ۴۴، فروزانفر ۱۳۶۹: ۴۵۴)
- (۲۰) از قراین این التفات و علاقه، یکی این است که به گفته مسعود سعد، خواجه بونصر پارسی، از سپهسالاران غزنویان هند، در مجلس شاه:

طیبتی طرفه در میان افگند
و اگر قول عوفی معتبر باشد، مسعود سعد، گزیده‌ای از شاهنامه را در همان‌جا تدوین کرده است (□ عوفی
۱۳۶۱: ۵۲۰)

(۲۱) برای ترجمه فارسی این مقاله، رک: تفضلی، احمد: دهقان، ترجمه ابوالفضل خطیبی، نامه فرهنگستان، شماره
۹، بهار ۱۳۷۶، صص ۱۴۸-۱۵۵

(۲۲) دکتر جلال متینی در یک پژوهش جالب، گروهی از واژگانی را که احتمالاً در نظر شاعران آذربایجان واران آن
دوران، دشوار می‌نموده است، با استفاده از لغت فرس اسدی، مشخص کرده‌اند. رک: دقیقی، زبان دری و
لهجه آذری، زبان فارسی در آذربایجان، گردآوری: ایرج افشار، تهران، بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار
۱۳۷۱، ج ۲، صص ۴۰۵-۴۱۸

منابع:

ابن ندیم. (۱۳۸۱). الفهرست، ترجمه محمد رضا تجدد، تهران، انتشارات اساطیر با همکاری مرکز
بین‌المللی گفتگوی تمدنها

اسدی توسی. (۱۳۱۷). گرشاسب نامه، تصحیح حبیب یغمایی، تهران، کتابفروشی بروخیم
اسدی توسی. (۱۳۶۵). لغت فرس، به تصحیح و تحشیه: فتح‌الله مجتبابی - علی اشرف صادقی، تهران،
انتشارات خوارزمی
الطبری، ابو جعفر محمد بن جریر: تاریخ الطبری، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، بیروت، دارالتراث، ج ۷،
بی تا
امید سالار، محمود. (۱۳۸۱ الف). مسعود سعد سلمان و شاهنامه فردوسی، جستارهای شاهنامه شناسی و
مباحث ادبی، تهران، بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار
امید سالار، محمود. (۱۳۸۱ ب). هفت خان رستم، بیژن و منیژه و نکاتی درباره منابع و شعر فردوسی،
جستارهای شاهنامه شناسی و مباحث ادبی، همان
امیر معزی. (۱۳۱۸). دیوان، به اهتمام عباس اقبال، تهران، کتابفروشی اسلامیّه
انصاف پور، غلامرضا. (۱۳۷۷). تاریخ تبار و زبان مردم آذربایجان، تهران، انتشارات فکر روز
بهار، محمد تقی. (۱۳۷۵). سبک شناسی، تهران، انتشارات امیر کبیر، ج ۲، چاپ هشتم

تفضلی، احمد. (۱۳۷۶). تاریخ ادبیات ایران پیش از اسلام، تهران، انتشارات سخن
حاکمی، اسماعیل. (۱۳۷۲). سرو کاشمر در شعر و ادب فارسی، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی
دانشگاه فردوسی مشهد، شماره ۱۰۲-۱۰۳، پاییز و زمستان.
خالقی مطلق، جلال. (۱۳۸۱). نگاهی به هزار بیت دقیقی، سخن‌های دیرینه، به کوشش علی دهباشی،
تهران، نشر افکار
خلیل شروانی، جمال. (۱۳۷۵). نزهه المجاس، تصحیح و تحقیق: دکتر محمد امین ریاحی، تهران، انتشارات
علمی، چاپ دوم
رستگار فسایی، منصور. (۱۳۷۹). فرهنگ نامهای شاهنامه، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات
فرهنگی، چاپ دوم
ریاحی، محمد امین. (۱۳۶۷). ملاحظاتی درباره زبان کهن آذربایجان، نامواره دکتر محمود افشار، تهران،
بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار، ج ۴
ریاحی، محمد امین. (۱۳۷۲). سرچشمه‌های فردوسی شناسی، تهران، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی
ریاحی، محمد امین. (۱۳۷۴). گلگشت در شعر و اندیشه حافظ، تهران، انتشارات علمی، چاپ دوم
ریاحی، محمد امین. (۱۳۷۵). فردوسی، تهران، طرح نو
زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۷۴). با کاروان حله، تهران، انتشارات علمی، چاپ نهم
زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۷۵). از گذشته ادبی ایران، تهران، انتشارات بین‌المللی الهدی
سجادی، ضیاءالدین. (۱۳۵۷). بحثی درباره شعر قطران تبریزی، مجموعه سخنرانیهای ششمین کنگره
تحقیقات ایرانی، تبریز، انتشارات دانشگاه آذربایجان، ج ۳

شفیعی کدکنی، محمد رضا (۱۳۷۸). صور خیال در شعر فارسی، تهران، انتشارات آگه، چاپ هفتم
شمیسا، سیروس (۱۳۷۸). فرهنگ تلمیحات، تهران، انتشارات فردوس، چاپ ششم
صدیقیان، مهین دخت (۱۳۷۵). فرهنگ حماسی - اساطیری ایران، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و
مطالعات فرهنگی، ج ۱

صفا، ذبیح الله (۱۳۶۳). حماسه سرایی در ایران، تهران، انتشارات امیر کبیر، چاپ چهارم
صفا، ذبیح الله (۱۳۷۳). تاریخ ادبیات در ایران، تهران، انتشارات فردوس و مجید، چاپ سیزدهم، ج ۲
عوفی، محمد (۱۳۶۱). لباب الالباب (از روی چاپ پروفیسور براون با مقدمه و تعلیقات علامه محمد قزوینی
ونخبة تحقیقات استاد سعید نفیسی)، به قلم: محمد عباسی، تهران، کتابفروشی فخر رازی
فردوسی (۱۳۶۸). شاهنامه، به کوشش دکتر جلال خالقی مطلق، تهران، انتشارات روزبهان، دفتر یکم
فردوسی (۱۳۶۹). شاهنامه، به کوشش دکتر جلال خالقی مطلق، کالیفرنیا و نیویورک، بنیاد میراث ایران با
همکاری بیلبیوتکاپرسیکا، دفتر دوم

فردوسی (۱۳۷۱). شاهنامه، به کوشش دکتر جلال خالقی مطلق، کالیفرنیا و نیویورک، بنیاد میراث ایران،
دفتر سوم

فردوسی (۱۳۷۳). شاهنامه، به کوشش دکتر جلال خالقی مطلق، کالیفرنیا و نیویورک، بنیاد میراث ایران،
دفتر چهارم

فردوسی (۱۳۷۵). شاهنامه، به کوشش دکتر جلال خالقی مطلق، کالیفرنیا و نیویورک، بنیاد میراث ایران،
دفتر پنجم

فردوسی (۱۳۷۴). شاهنامه (بر اساس چاپ مسکو)، به کوشش دکتر سعید حمیدیان، تهران، نشر قطره
فردوسی (۱۳۷۹). شاهنامه فردوسی همراه با خمسه نظامی، با مقدمه دکتر فتح الله مجتبیایی، تهران، مرکز
دایره المعارف بزرگ اسلامی

فروزانفر، بدیع الزمان (۱۳۶۹). سخن و سخنوران، تهران، انتشارات خوارزمی، چاپ چهارم
فرهنگ فارسی مدرسه سپهسالار منسوب به قطران (۱۳۸۰). تصحیح دکتر علی اشرف صادقی، تهران،
انتشارات سخن

فقیه، جمال الدین (۱۳۴۶). آذربایجان و نهضت ادبی، تهران، شرکت سهامی چاپ و انتشارات کتب ایران
قطران تبریزی (۱۳۶۲). دیوان (از روی نسخه مرحوم محمد نجوانی)، تهران، انتشارات دنیای کتاب
کسروی، احمد (۱۳۵۶). قطران شاعر آذربایجان، کاروند کسروی، به کوشش یحیی ذکا، تهران، شرکت
سهامی کتابهای جیبی با همکاری مؤسسه انتشارات فرانکلین، چاپ دوم
کسروی، احمد (۱۳۷۷). شهریاران گمنام، تهران، نشر جامی، چاپ ششم
لسان، حسین (۱۳۵۷). شاهنامه خوانی، مجموعه سخنرانیهای ششمین کنگره تحقیقات ایرانی، تبریز،
انتشارات دانشگاه آذربایجان، ج ۳

مادلونگ، و (۱۳۷۲) سلسله های کوچک شمال ایران، تاریخ ایران (پژوهش دانشگاه کمبریج) گردآورنده:
رن. فرای، مترجم: حسن انوشه، تهران، انتشارات امیرکبیر، ج ۴، چاپ دوم

محبوب، محمد جعفر: سبک خراسانی در شعر فارسی، تهران، انتشارات فردوسی و جامی، بی تا
مدبّاری، محمود (۱۳۷۰). شرح احوال و اشعار شاعران بی دیوان در قرونهای ۳ و ۴ و ۵، تهران، انتشارات
پانوس

مرزآبادی، غلامحسین (۱۳۵۳). سابقه زبان دری در آذربایجان، چهره آذربایگان در آینه تاریخ ایران،
تبریز، انتشارات دانشگاه آذربایجان

مسعود سعد (۱۳۶۴). دیوان، به تصحیح و اهتمام دکتر مهدی نوریان، اصفهان، انتشارات کمال

معین، محمد (۱۳۶۲)، مزدیسنا و ادب پارسی، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ج ۲
مولایی، محمد سرور (۱۳۷۹). این که در شاهنامه ها آورده اند... ز دفتر نیشته گه باستان (درباره تناور
درخت دانای توس)، به کوشش گروه رجال و مفاخر مرکز خراسان شناسی، مشهد، مرکز خراسان
شناسی

میثوی، مجتبی (۱۳۷۲)، فردوسی و شعر او، تهران، انتشارات توس، چاپ سوم
ناصر خسرو (۱۳۷۳)، سفرنامه، به کوشش دکتر محمد دبیر سیاقی، تهران، کتابفروشی زوّار، چاپ پنجم
نخجوانی، محمد (۱۳۷۱)، محمد بن البعیث و زبان آذری، زبان فارسی در آذربایجان، گردآوری: ایرج
افشار، تهران بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار، ج ۲

نوریان، مهدی. (۱۳۷۱). آفرین فردوسی از زبان پیشینیان، فصل نامه هستی، اسفندماه
هرن، پاول. (۱۳۵۶). اساس اشتقاق فارسی، ترجمه دکتر جلال خالقی مطلق، تهران، بنیاد فرهنگ ایران،
ج ۱

Khleghi Motlag, Jalal. (1987). Asadi Tusi, encyclopaedia Iranica, edited by. Ehsan
Yarshater, New York, Vol.2

). Could Al-Thaalibi have used the Shahnama as a source Omidshahar, Mahmoud. (

جستارهای شاهنامه شناسی و مباحث ادبی، تهران، بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار
Tafazzoli, Ahmad.(1994). Dehqan, encyclopaedia Iranica, ibid, Vol.7

درفش کاویانی

<http://derafsh-kaviyani.com/parsi/>